

א. נוסח חתימת ברכת הגאולה; אמר רבא: שבקריאת שמע (ערבית ושחרית. ע' או"ח רלו), ובהלל – גאל ישראל'. שבתפילה – גואל ישראל', מפני שהתפילה היא בקשת רחמים על העתיד. [וכיוצא בזה אמר רבי זירא לענין ברכת הקידוש שאומרים בה 'אשר קדשנו במצוותיו...'] (ערי"ף ורש"ש) ואילו בתפילה 'קדשנו במצוותיך...']

ב. בברכת 'שמחנו באליהו הנביא עבדך ובמלכות בית דוד משיחך' שבהפטרה חותם 'מגן דוד' (ועשתי לך שם גדול כשם הגדלים אשר בארץ – תני רב יוסף: זהו שאומרים 'מגן דוד'). ואילו בברכת 'את צמח דוד' שבתפילה חותם 'מצמיח קרן ישועה'. במסכת סופרים (יג, ג) נוסח החתימה שבהפטרה: 'מצמיח קרן ישועה לעמו ישראל'. ויש נוסח: 'אלקי דוד מצמיח ישועה לעמו ישראל' (עפ"י מדרש שמואל כו).

ג. סבי דפומבדיתא (רב יהודה ורב עינא. סנהדרין יז) אמרו לחתום ברכת קדושת היום בשבת, בין בתפילה בין בקידוש – 'מקדש השבת'. וביום טוב – 'מקדש ישראל והזמנים'. ואמר להם רבא (בבה"ג: רבה, וכן משמע שהרי רבא לא ראה את רב יהודה. ע' הגהות בן אריה): בתפילה שעיקרה ברבים – יחתום 'מקדש ישראל' בין בשבת בין ביום טוב, ואילו בקידוש שעיקרו ביחיד, יחתום בשבת 'מקדש השבת' וביום טוב 'מקדש ישראל והזמנים'. והוכיחו שרבא חזר בו והודה לדבריהם. וכן סובר רב פפא תלמידו, וכן פסק מרימר.

דפים קיז – קיח

ר.ט. א. מתי מוזגים ושותים כוסות שלישי ורביעי?

ב. האם מותר לשתות בין הכוסות?

א. מוזגים כוס שלישי בסוף המזון, ומברך עליו על מזונו ואחר כך שותהו [ואפילו אם ננקוט בעלמא ברכת המזון אינה טעונה כוס, אמרו חכמים שיעשה מצוה בכל כוס וכוס]. רביעי – גומר עליו את ההלל, ואומר עליו הלל הגדול [= מהודו לה' כי טוב (מזמור קלו) עד על נהרות בבל]. דברי רבי יהודה. רבי יוחנן אומר: משיר המעלות (קלד-קלו). רב אחא בר יעקב אמר מכי יעקב בחר (קלה-קלו). דברי רבי טרפון. ויש אומרים: ה' רעי לא אחסר. ואומר עליו ברכת השיר [= רב יהודה אמר: 'הללוך'. רבי יוחנן אמר: 'נשמת כל חי' (ולרבי יוחנן אומר שניהם. רשב"ם ותוס').

א. לדעת רשב"ם אומרים שתי הברכות. ואילו רבנו חיים כהן לא היה חותם ב'הללוך' אלא ב'נשמת' בלבד, כי לשון ברכת השיר משמע ברכה אחת. וכן המנהג להלכה. וחלוקים המנהגים בדבר; יש נוהגים לומר 'הללוך' מיד לאחר ההלל [קודם הלל הגדול] – בלא חתימה, ולאחר 'נשמת... ישתבח... חותמים 'מלך מהולל בתשבחות' (עפ"י מג"א וח"י). ויש חותמים אז 'הבוחר בשירי זמרה... כרגיל' (עפ"י פמ"ג ועוד). ויש שאומרים 'הללוך' עם חתימתו לאחר 'נשמת... ישתבח... מעולם ועד עולם אתה א-ל' (כן הוא בשו"ע). ואם חתם 'ישתבח' בברכה, יאמר 'הללוך' בלא חתימה. וכן לפי המנהג הראשון אם חתם בשעת אמירת 'הללוך', הרי כשאומר 'ישתבח' לא יחתום (משנ"ב תפ סק"ה עפ"י אחרונים).

ב. הרי"ף ועוד ראשונים גורסים 'ח מ ש י' – אומר עליו הלל הגדול. והתוס' חולקים. והרו"ה כתב שלרבי טרפון שותים כוס חמישי ועליו אומרים הלל הגדול, אבל אנחנו נוקטים להלכה כתנא

קמא שאינו חייב אלא ארבע ואינו אומר הלל הגדול. ואם רצה – שותה עוד הרבה. והרמב"ן כתב שכוס חמשי רשות אבל אסור לשתות יותר. וכששותה כוס חמישי אומר עליו הלל הגדול, וכשאינו שותה – אינו אומר.

ואולם יש אומרים שאין הלל הגדול תלוי בכוס חמישי כלל אלא אומר על כוס רביעי, שלא נזכרה כוס חמישית בתלמוד לגרסתם. וכן נוהגים (עפ"י רש"י ורשב"ם; או"ח תפ,א).

ב. בין הכוסות מותר לשתות, מלבד בין שלישי לרביעי.

א. בירושלמי אמרו הטעם שמא ישתכר ולא יוכל לומר הלל, אבל יין שבתוך המזון אינו משכר כל כך. ויש מפרשים טעם איסור השתיה לאחר כוס שלישי כדי שלא יבטל טעם המצה. ולפי טעם זה אסור לשתות גם לאחר ההלל וכוס רביעי, אבל לפי טעם הירושלמי לא מצינו איסור (תוס'). ויש אומרים שאף לפי טעם הירושלמי אסור לפי שחייב לספר ביציאת מצרים עד שתחטפנו שינה (ערא"ש ס' לג; טשו"ע תפ,ב) הלכך חוששים שמא ישתכר ולא יספר (עפ"י בהגר"א, מובא במשנ"ב סק"א).

ושתייית מים נראה שיש להתיר לכל הטעמים, ודלא כמו שכתב הר"י יוסף טוב עלם בסדרו לאסור (תוס'). ואולם שתית שאר משקים שאינם משכרים, לפי הטעם שישאר טעם-מצה בפיו – יש לאסור (עפ"י רמ"א ואחרונים). ויש לחוש לדעה זו אם לא במקום צורך גדול. ונראה ששתיית תה וכד' אינה מבטלת טעם המצה (ע' משנ"ב סק"א).

ויש מפרשים טעם האיסור מפני שנראה כמוסיף על הכוסות, משא"כ לאחר כוסות ראשון ושני אינו נראה כמוסיף כי כן רגילים לשתות קודם הסעודה ובתוכה (עפ"י ב"ח תעט ועוד). ולפי טעם זה אסור אפילו במשקה שאינו משכר, אם הוא חמר מדינה (פרי חדש).

ב. יש אומרים להמנע מלשתות בין כוס ראשון לשני יין או כל משקה המשכר. וראוי להזהר בכך. וכן נוהגים (עפ"י כלבו; או"ח תעג,ג).

דפים קיט – קכ

ר. א. כיצד נאמר ההלל? האם מברכים עליו תחילה וסוף?

ב. מהו 'אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן'? האם מפטירים לאחר המצה 'אפיקומן'?

א. מקום שנהגו לכפול את ההלל – יכפול. לפשוט – יפשוט. לברך אחריו – יברך אחריו. הכל כמנהג המדינה. אמר אביי: לא שנו אלא לאחריו אבל לפניו – מצוה לברך, כשאר המצוות שמברך עליהן עובר לעשייתן.

ב. 'אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן'. פירש רב: שלא יעקרו מחבורה לחבורה [אפיקומן] – הוציאו כליכם-בגדיכם, לילך לחבורה אחרת]. גזרו שלא לאכול בחבורה אחרת אחר אכילת הפסח, שמא יאכל את הפסח בשני מקומות, וכדעת רבי יהודה שאסור לעשות כן (רשב"ם ותוס').

אחר אכילת מצה כגון בזמן הזה שאין פסח, כתבו התוס' שאין איסור לאכול במקום אחר כי המצה נאכלת בשני מקומות. וכן דעת בעל המאור והראב"ד (סוף הל' חמץ ומצה) הרא"ה ומהר"ם חלאוה.

וברש"י ורשב"ם (להלן קכ.) מבוואר שאסור לאכול מצה בשני מקומות. וכן נפסק בשלחן ערוך

א. נוסח חתימת ברכת הגאולה; אמר רבא: שבקריאת שמע (ערבית ושחרית. ע' או"ח רלו), ובהלל – גאל ישראל'. שבתפילה – גואל ישראל', מפני שהתפילה היא בקשת רחמים על העתיד. [וכיוצא בזה אמר רבי זירא לענין ברכת הקידוש שאומרים בה 'אשר קדשנו במצוותיו...'] (ערי"ף ורש"ש) ואילו בתפילה 'קדשנו במצוותיך...']

ב. בברכת 'שמחנו באליהו הנביא עבדך ובמלכות בית דוד משיחך' שבהפטרה חותם 'מגן דוד' (ועשתי לך שם גדול כשם הגדלים אשר בארץ – תני רב יוסף: זהו שאומרים 'מגן דוד'). ואילו בברכת 'את צמח דוד' שבתפילה חותם 'מצמיח קרן ישועה'. במסכת סופרים (יג, ג) נוסח החתימה שבהפטרה: 'מצמיח קרן ישועה לעמו ישראל'. ויש נוסח: 'אלקי דוד מצמיח ישועה לעמו ישראל' (עפ"י מדרש שמואל כו).

ג. סבי דפומבדיתא (רב יהודה ורב עינא. סנהדרין יז) אמרו לחתום ברכת קדושת היום בשבת, בין בתפילה בין בקידוש – 'מקדש השבת'. וביום טוב – 'מקדש ישראל והזמנים'. ואמר להם רבא (בבה"ג: רבה, וכן משמע שהרי רבא לא ראה את רב יהודה. ע' הגהות בן אריה): בתפילה שעיקרה ברבים – יחתום 'מקדש ישראל' בין בשבת בין ביום טוב, ואילו בקידוש שעיקרו ביחיד, יחתום בשבת 'מקדש השבת' וביום טוב 'מקדש ישראל והזמנים'. והוכיחו שרבא חזר בו והודה לדבריהם. וכן סובר רב פפא תלמידו, וכן פסק מרימר.

דפים קיז – קיח

ר.ט. א. מתי מוזגים ושותים כוסות שלישי ורביעי?

ב. האם מותר לשתות בין הכוסות?

א. מוזגים כוס שלישי בסוף המזון, ומברך עליו על מזונו ואחר כך שותהו [ואפילו אם ננקוט בעלמא ברכת המזון אינה טעונה כוס, אמרו חכמים שיעשה מצוה בכל כוס וכוס]. רביעי – גומר עליו את ההלל, ואומר עליו הלל הגדול [= מהודו לה' כי טוב (מזמור קלו) עד על נהרות בבל]. דברי רבי יהודה. רבי יוחנן אומר: משיר המעלות (קלד-קלו). רב אחא בר יעקב אמר מכי יעקב בחר (קלה-קלו). דברי רבי טרפון. ויש אומרים: ה' רעי לא אחסר. ואומר עליו ברכת השיר [= רב יהודה אמר: 'הללוך'. רבי יוחנן אמר: 'נשמת כל חי' (ולרבי יוחנן אומר שניהם. רשב"ם ותוס').

א. לדעת רשב"ם אומרים שתי הברכות. ואילו רבנו חיים כהן לא היה חותם ב'הללוך' אלא ב'נשמת' בלבד, כי לשון ברכת השיר משמע ברכה אחת. וכן המנהג להלכה. וחלוקים המנהגים בדבר; יש נוהגים לומר 'הללוך' מיד לאחר ההלל [קודם הלל הגדול] – בלא חתימה, ולאחר 'נשמת... ישתבח... חותמים 'מלך מהולל בתשבחות' (עפ"י מג"א וח"י). ויש חותמים אז 'הבוחר בשירי זמרה... כרגיל' (עפ"י פמ"ג ועוד). ויש שאומרים 'הללוך' עם חתימתו לאחר 'נשמת... ישתבח... מעולם ועד עולם אתה א-ל' (כן הוא בשו"ע). ואם חתם 'ישתבח' בברכה, יאמר 'הללוך' בלא חתימה. וכן לפי המנהג הראשון אם חתם בשעת אמירת 'הללוך', הרי כשאומר 'ישתבח' לא יחתום (משנ"ב תפ סק"ה עפ"י אחרונים).

ב. הרי"ף ועוד ראשונים גורסים 'ח מ ש י' – אומר עליו הלל הגדול. והתוס' חולקים. והרו"ה כתב שלרבי טרפון שותים כוס חמישי ועליו אומרים הלל הגדול, אבל אנחנו נוקטים להלכה כתנא

קמא שאינו חייב אלא ארבע ואינו אומר הלל הגדול. ואם רצה – שותה עוד הרבה. והרמב"ן כתב שכוס חמשי רשות אבל אסור לשתות יותר. וכששותה כוס חמישי אומר עליו הלל הגדול, וכשאינו שותה – אינו אומר.

ואולם יש אומרים שאין הלל הגדול תלוי בכוס חמישי כלל אלא אומר על כוס רביעי, שלא נזכרה כוס חמישית בתלמוד לגרסתם. וכן נוהגים (עפ"י רש"י ורשב"ם; או"ח תפ,א).

ב. בין הכוסות מותר לשתות, מלבד בין שלישי לרביעי.

א. בירושלמי אמרו הטעם שמא ישתכר ולא יוכל לומר הלל, אבל יין שבתוך המזון אינו משכר כל כך. ויש מפרשים טעם איסור השתיה לאחר כוס שלישי כדי שלא יבטל טעם המצה. ולפי טעם זה אסור לשתות גם לאחר ההלל וכוס רביעי, אבל לפי טעם הירושלמי לא מצינו איסור (תוס'). ויש אומרים שאף לפי טעם הירושלמי אסור לפי שחייב לספר ביציאת מצרים עד שתחטפנו שינה (ערא"ש סי' לג; טשו"ע תפ,ב) הלכך חוששים שמא ישתכר ולא יספר (עפ"י בהגר"א, מובא במשנ"ב סק"א).

ושתייית מים נראה שיש להתיר לכל הטעמים, ודלא כמו שכתב הר"י יוסף טוב עלם בסדרו לאסור (תוס'). ואולם שתית שאר משקים שאינם משכרים, לפי הטעם שישאר טעם-מצה בפיו – יש לאסור (עפ"י רמ"א ואחרונים). ויש לחוש לדעה זו אם לא במקום צורך גדול. ונראה ששתיית תה וכד' אינה מבטלת טעם המצה (ע' משנ"ב סק"א).

ויש מפרשים טעם האיסור מפני שנראה כמוסיף על הכוסות, משא"כ לאחר כוסות ראשון ושני אינו נראה כמוסיף כי כן רגילים לשתות קודם הסעודה ובתוכה (עפ"י ב"ח תעט ועוד). ולפי טעם זה אסור אפילו במשקה שאינו משכר, אם הוא חמר מדינה (פרי חדש).

ב. יש אומרים להמנע מלשתות בין כוס ראשון לשני יין או כל משקה המשכר. וראוי להזהר בכך. וכן נוהגים (עפ"י כלבו; או"ח תעג,ג).

דפים קיט – קכ

ר. א. כיצד נאמר ההלל? האם מברכים עליו תחילה וסוף?

ב. מהו 'אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן'? האם מפטירים לאחר המצה 'אפיקומן'?

א. מקום שנהגו לכפול את ההלל – יכפול. לפשוט – יפשוט. לברך אחריו – יברך אחריו. הכל כמנהג המדינה. אמר אביי: לא שנו אלא לאחריו אבל לפניו – מצוה לברך, כשאר המצוות שמברך עליהן עובר לעשייתן.

ב. 'אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן'. פירש רב: שלא יעקרו מחבורה לחבורה [אפיקומן] – הוציאו כליכם-בגדיכם, לילך לחבורה אחרת]. גזרו שלא לאכול בחבורה אחרת אחר אכילת הפסח, שמא יאכל את הפסח בשני מקומות, וכדעת רבי יהודה שאסור לעשות כן (רשב"ם ותוס').

אחר אכילת מצה כגון בזמן הזה שאין פסח, כתבו התוס' שאין איסור לאכול במקום אחר כי המצה נאכלת בשני מקומות. וכן דעת בעל המאור והראב"ד (סוף הל' חמץ ומצה) הרא"ה ומהר"ם חלאוה.

וברש"י ורשב"ם (להלן קכ.) מבוואר שאסור לאכול מצה בשני מקומות. וכן נפסק בשלחן ערוך